

UDK 930.85(497.5)
Pozvano izlaganje
Primljeno 21. 4. 2010.
Prihvaćeno za tisak 6. 7. 2010.

LUDWIG STEINDORFF

Christian-Albrechts-Universität zu Kiel
Historisches Seminar, D-24098 Kiel
lsteindorff@oeg.uni-kiel.de

HRVATSKA KAO OGLEDALO EUROPSKE URBANE BAŠTINE

Neovisno o svojim posebnim karakteristikama Hrvatska nam služi kao ogledalo europske urbane baštine. Svrha je ove rasprave pratiti koji se vremenski slojevi nastanka grada mogu prepoznati u hrvatskim gradovima, kako je njihova mreža diferencirana i kako su pojedini slojevi povezani s tijekovima općeuropskoga urbanizma. Posebna je pažnja posvećena formiranju komune u razvijenom srednjem vijeku kao spojnici obalnih i kontinentalnih krajeva u Hrvatskoj te nastanku suvremene slike grada u 19. i 20. stoljeću.

Ključne riječi: grad, gradska komuna, nacija, urbanizam

Tematski okvir

Nedavno je njemački povjesničar Hartmut Kaelble u svom članku o općim karakteristikama europskoga grada 20. stoljeća istaknuo sljedeće: “Izgled je europskoga grada 20. stoljeća određen dugačkom, specifičnom europskom poviješću.” Prema tomu se europski grad jasno razlikuje od gradova na drugim kontinentima, pogotovo u Sjevernoj Americi, gdje gradska povijest počinje tek u 17. stoljeću na istočnoj obali, a u većini gradova jedva da ima tragova povijesti prije 20. stoljeća.

Kaelble dalje nastavlja: “Većina europskih gradova ima jasno određenu rimsku ili srednjovjekovnu, ponekad i ranonovovjekovnu urbanu jezgru. Otkrivamo ju u srednjovjekovnim zgradama, crkvama, trgovima, vijećnicama, tornjevima, gradskim zidovima i fortifikacijama, ponekad i u rimskim ruševinama” (Kaelble 2006: 34).

Očito je da se ta izjava može primijeniti i na Hrvatsku. Neovisno o svojim posebnim karakteristikama i Hrvatska služi kao ogledalo europske urbane baštine. Počet ću od glavnih povijesnih razdoblja kada su se osnivali europski gradovi. Pritom svako razdoblje donekle karakterizira određeni građevinski stil. Cilj je ove rasprave pratiti koji se vremenski slojevi nastanka grada mogu prepoznati u gradovima diljem Hrvatske, kako je mreža gradova u Hrvatskoj u sebi diferencirana i kako su pojedini slojevi povezani s tokovima europskoga urbanizma. Naravno da su u gradovima koji su nastali u ranijem razdoblju prisutni i tragovi mlađih slojeva, tako da ćemo promatrati pojedine gradove u različitim razdobljima.

Premda je moj rad zamišljen kao prilog kroatologiji, u njem vidim i primjer transnacionalne povijesti, historiografije koja se želi osloboditi sklonosti da pratimo povijesne procese uglavnom u sklopu današnjih nacionalnih država. Premda takav pristup nije novo otkriće, treba istaknuti da pojava novoga pojma “transnacionalna povijest” svjedoči i o promjeni svijesti koja se dogodila zahvaljujući novomu iskustvu otvorenih granica u Europi, tokovima ekonomske i političke integracije i približavanju stilova života. Transnacionalna povijest postavlja pitanja o sličnosti pojava u različitim zemljama, te koliko su te sličnosti posljedica jednosmjernoga utjecaja ili uzajamne razmjene.¹ Baš za historiografiju o urbanizmu, za način pisanja povijesti gradova, može se reći da je ona već odavno bila transnacionalno orijentirana, dakle i prije stvaranja toga pojma.

Antički sloj u obalnim gradovima Hrvatske

U najstariji sloj gradova ubrajamo sve gradove čiji korijeni sežu do u antiku. Takvih ima svugdje na teritoriju bivšega Rimskoga Carstva, uglavnom na Sredozemlju, ali i u sjevernoj Francuskoj i Njemačkoj zapadno od Rajne. Najistaknutiji su primjeri u Njemačkoj *Colonia Agrippina*, Köln, i *Augusta Treverorum*, Trier.² U taj je sloj uvrštena i skupina gradova na obali Hrvatske, u Istri i Dalmaciji. Pri tome treba razlikovati gradove koji su nastali tijekom grčke kolonizacije i one koji su se razvili tek u rimsko doba. Neki su gradovi sačuvali funkcionalni i lokalni kontinuitet, kao Poreč i Pula u Istri te Zadar i Trogir u Dalmaciji. Kontinuitet se očituje još i danas u mreži ulica. Lokalni kontinuitet gradskoga života u Splitu i Dubrovniku počinje tek u ranom srednjem vijeku, a funkcionalni im je kontinuitet prenesen iz antičkih gradova Salone odnosno

¹ Ključni je članak npr. Osterhammel 2001; Wehler (2006) ističe da je takav pristup neovisno o novom pojmu davno poznat u historiografiji.

² Kao uvod vidi: Elbe 1977.

Epidaura. Ne treba zaboraviti da poneki antički grad nije preživio prijelaz iz antike u srednji vijek, kao Narona kod Metkovića ili Nesactium kod Pule.³

Valja istaknuti da, neovisno o postojećim tragovima antičkoga urbanizma u sjevernoj Hrvatskoj ili u Mađarskoj, nema razloga u tim krajevima pretpostaviti kontinuitet gradskoga života nakon sloma Rimskoga Carstva, čak i u slučaju slavizacije antičkoga imena, kao što je *Siscia* > *Sisak*. Teze o funkcionalnim vezama između rimskoga naselja Andautonija na južnoj obali Save i srednjovjekovnoga grada Zagreba odavno su se pokazale neutemeljenima.⁴ Nije ništa neobično u tome da se grad, nastao u jednom povijesnom sloju, ugasio i da je na istom mjestu ili u blizini niknuo novi grad u mlađem sloju.

Ranosrednjovjekovni sloj

Drugomu sloju pripadaju gradovi koji su nastali u ranom srednjem vijeku i koji su u sebi ujedinili uglavnom političke i vjerske funkcije, dok su trgovina i proizvodnja bile podređene. Tomu sloju pripada više gradova u “Karolinškoj novoj Europi” prema terminologiji Klause Zernacka, koji tu slijedi Oskara Haleckija. To su gradovi nastali u područjima karolinške države koja nisu bila u sastavu Rimskoga Carstva.⁵ Mislimo na gradove kao Hamburg, Bremen ili malo kasnije u doba Otonaca na Magdeburg.⁶ Ali tomu sloju pripadaju i gradovi u mladim slavenskim državama, na primjer Prag ili Krakov, te Preslav i Pliska u Prvom Bugarskom Carstvu. Tu valja ubrojiti i ruske te današnje ukrajinske gradove “na putu od Varjaga do Grka” prema riječima staroruske Nestorove kronike, tj. od Baltičkoga do Crnoga mora, kao najvažnije Novgorod, Smolensk ili Kijev.⁷

U tu bih skupinu uključio i Zagreb koji je postao važan kao središte srednjovjekovne Slavonije tek nakon osnutka biskupije (oko 1094) na kaptolskom brežuljku i nakon uspostavljanja županije.⁸ Uspon gradova iz toga je sloja uvijek usko povezan s procesom pokrštavanja i izgradne crkvenih struktura. I nove bih ili oživljene gradove na području srednjovjekovne hrvatske države u susjedstvu

³ Sinteze i pregledi: Suić 2003; Sanader 2007; Sanader 2009a; Sanader 2009b.

⁴ Klaić 1982: 9–11; Grothusen se (1967: 82–83) ne izjašnjava jasno, ali je očito sklon pretpostavci funkcionalnoga kontinuiteta, čak planskoga preseljenja.

⁵ Zernack 1977: 25–27. “Nova Europa” obuhvaća teritorije koji su bili izvan sastava Rimskoga Carstva.

⁶ Usp. npr. Dilcher 2002; Johanek 2006.

⁷ I metodološki odličan uvod u tematiku nudi Mühle 1991.

⁸ O počecima Zagreba vidi, primjerice, Klaić 1982: 21–23, 299–304.

starih dalmatinskih gradova uvrstio u taj sloj. Knin i Šibenik razvili su se kao utvrde i središta kneževske odnosno kraljevske vlasti, a Nin na mjestu antičke Aenone doživio je kratak uspon kao crkveno središte (Steindorff 1982, 1996).

Sloj iz razvijenoga srednjega vijeka

Trećemu sloju europske urbane baštine pripadaju gradovi koji su osnovani tijekom ruralne i gradske kolonizacije u razvijenom srednjem vijeku, dakle od 12. stoljeća. Iz Njemačke su posebno poznati primjeri Freiburga na jugu i Lübecka na sjeveru. Tomu, trećemu sloju pripada i grad, na čijem sveučilištu radi autor ovih redaka: Kiel na holštajnskoj obali Baltičkoga mora osnovan je tek oko 1235. godine. Iz novih je istraživanja postalo jasno u kojoj se mjeri tek tada popunila mreža gradova u Njemačkoj, čak i u krajevima s tradicijom antičkoga urbaniteta (Schulz 2009, Zeilinger 2009). Nisu uvijek ti gradovi nastajali na sasvim novim mjestima, najčešće se radi o proširenju ili preuređenju starijega naselja. Obilježja tih gradova, odnosno tada nastalih gradskih četvrti, regularni su tlocrt i organizacija grada kao komune. Komuna, kao asocijacija slobodnih građana, koja je raspolagala određenim teritorijem i izvan grada, razvila je oblike samouprave, obično na temelju privilegija vladara ili lokalnoga zastupnika svjetovne ili duhovne vlasti.

Urbanizacija srednjovjekovne Slavonije, jednako kao i Mađarske, uglavnom se događala u tom sloju, spominjem samo Samobor, Varaždin, Koprivnicu, Viroviticu i Vukovar. U tom je smislu posebno zanimljiv daljnji razvoj Zagreba, u čijoj se topografiji dobro prepoznaje proces razvijanja gradskoga prostora. Kao što je već spomenuto, prema osnivanju biskupije i nastanku naselja na Kaptolu i ispod njega grad pripada drugomu sloju. Ali uspon grada kao gospodarskoga središta počeo je tek zahvaljujući osnutku slobodnoga grada Gradeca na višem brežuljku zapadno od Kaptola. Privilegij koji je ugarsko-hrvatski kralj Bela IV. dodijelio “gostima” na Gradecu 1242. godine može poslužiti kao egzemplarni čin planske gradske kolonizacije u srednjoj Europi, koja je bila usko povezana s migracijskim procesima (Budak 1992, Steindorff 1994).

Komuna i gradski samostani

Osnutak je komune pak pojava vezana samo uz područje zapadne Crkve. Ne poznajemo komunu ni u ozračju bizantskoga urbanizma, ni u Rusiji⁹. Jedi-

⁹ Ne slažem se s ocjenom (Leffler 2006) da se kasnosrednjovjekovni Novgorod može karakterizirati kao komuna, jer nedostaje predznak komune – da je u gradu točno određen krug građana koji raspoložu političkim pravima u gradu.

no nakon što je Litva, odnosno od 1386. godine poljsko-litavska unija, prisvojila i istočnoslavenska pravoslavna područja, načelo gradske samouprave i magdeburško gradsko pravo moglo se proširiti sve do Kijeva (Wehrd 2006, Rohdewald 2005: 90–212).

Komuna nastaje u cijeloj zapadnoj i srednjoj Europi neovisno o starijim gradskim tradicijama, i u gradovima s antičkim korijenima, i u gradovima iz drugoga i trećega sloja. Organizacija većega dijela gradskoga stanovništva kao jasno određenoga kruga građana povezanih prisegom, širila se od sjeverne Italije na sjeverozapad i u srednju Europu sve do Poljske i Sedmograđa. Tamošnji je proces gradske kolonizacije nezamisliv bez komune. Čak u rudarskim naseljima Srbije i Bosne mogu se nazrijeti začeci komunalne organizacije kao “uvoz” zahvaljujući Sasima, rudarima iz Gornje Ugarske koji su tamo došli iz Saksonije, i trgovcima iz dalmatinskih gradova (Ćirković 1987). Struktura komune nastaje na osnovi starijih, manjih oblika asocijacije, ona je jedan od izraza opće tendencije prema jasnomu razgraničenju svjetovne i duhovne vlasti i sve snažnijemu prodoru pravne regulacije u društvene odnose. Najvažniji je simbol vlasti svake komune gradska vijećnica.

Novost je u trećem sloju, neovisno o tome kada je grad nastao, pojava gradskih samostana franjevaca i dominikanaca na cijelom zapadu od Jadrana do Baltičkoga mora i od Engleske do Ugarske. U Kielu je franjevački samostan osnovan 1235. godine istodobno s gradom u kojem je njegov osnivač, grof Adolf IV. Šaumburški, proveo posljednje godine života kao redovnik. Grad je dobio prve povlastice iste godine kad i zagrebački Gradec.¹⁰

Formiranjem komune na istočnoj je obali Jadrana izjednačena gradska struktura starih dalmatinskih gradova s antičkom baštinom s jedne, i mlađih gradova na teritoriju slavenskih država s druge strane. Mislim tu posebice na Šibenik, Hvar i Korčulu. Na Hvaru je osnivanje biskupije prethodilo komunalnoj emancipaciji, u slučaju Šibenika i Korčule stjecanjem biskupije završio je proces izjednačenja. Djelovanje mletačkoga kneza Marsilija Zorzija 1256. godine na planskom uređenju gradskoga tlocrta Korčule (Steindorff 2005, Belamarić 2005) može se usporediti s radom lokatora koji su određivali plan novih gradova i seoskih naselja u onodobnoj srednjoj Europi.

Osim toga, ako gledamo cijeli povijesni prostor Hrvatske, komuna i gradski samostani zajedničko su i povezujuće dobro i jadranskih gradova i mlađih

¹⁰ Najdetaljnije Willert 1990: 13–83. Možemo navesti još jednu paralelu. Zagrebačko sveučilište osnovano je 1669, Kielsko 1665. Zagrebačko sveučilište je izraslo iz starije jezuitske akademije, preteča je Kielskoga sveučilišta kneževska škola u Bordesolmu 20 km južno od Kiela. Ta je škola nastala ukidanjem samostana u Bordesolmu nakon reformacije. Bivša samostanska knjižnica predstavlja najstariju jezgru Kielske sveučilišne knjižnice. Samostanska crkva služi danas kao luteranska župna crkva gradića Bordesolma.

gradova u sjevernoj Hrvatskoj, odnosno u srednjovjekovnoj Slavoniji. I u tome leži glavna specifičnost Hrvatske kada se gleda na povijest gradova.

Sloj iz ranoga novoga vijeka

Dalje nailazimo na sloj gradova koje su osnivali apsolutistički vladari u ranom novom vijeku. Takve gradove karakteriziraju potpuno regularni tlocrti, a često su okruženi fortifikacijama. U slučaju Mannheima ili Karlsruhea tlocrt je orijentiran prema novosagrađenomu dvorcu, sjedištu svjetovne vlasti. Dvorac s jedne strane dominira gradom, s druge je pak sastavni dio samoga grada. I još jedna novost: nisu više crkve najvažniji i najistaknutiji objekti u gradu, na prvom su mjestu simboli svjetovne vlasti.

Najpoznatiji europski grad iz toga sloja svakako je Petrograd (Sankt-Peterburg), koji je Petar Veliki 1703. godine osnovao kao novi glavni grad Rusije. Više ruskih gradova koji potječu iz ranosrednjovjekovnoga sloja, npr. Novgorod ili Tver, potpuno je obnovljeno u ranom novom vijeku prema načelima regularnoga tlocrta, tako da ti gradovi sada ostavljaju dojam novijih gradova. Tragovi iz starijih razdoblja danas su samo “mali otoci” u novijem urbanom prostoru.

U Hrvatskoj iz toga razdoblja nema gradova s velikim palačama, jer ni jedan grad nije stekao ulogu sjedišta dvora ili velikoga upravnoga aparata. Ali, to je razdoblje itekako oblikovalo gradski krajolik uže Hrvatske i Slavonije. Karlovac je osnovan 1579. godine kao tvrđava i kao središte obrambene linije protiv Turaka. Tvrđa, Donji grad u Osijeku, građena je od 1712. do 1719. godine nedugo nakon odlaska Turaka i uspostavljanja vlasti Habsburgovaca. Tragovi funkcije grada-utvrde i planska izgradnja još se i danas mogu dobro prepoznati. Općenito je mreža gradova u Slavoniji odraz kolonizacije i migracijskih procesa u 18. stoljeću. Jako je malo ostataka iz razdoblja prije turske vlasti, na primjer jezgra franjevačke crkve Sv. Duha u Požegi, a isto tako malo se sačuvalo iz doba turske vlasti, kada je stupanj urbanizacije bio mnogo niži nego u prijašnjem razdoblju.¹¹ Slično se može reći i za sve krajeve u Mađarskoj koji su neko vrijeme bili pod turskom vlašću.

Za Istru i Dalmaciju rani je novi vijek bio razdoblje relativnoga gospodarskoga zastoja, u kojem su se okamenile strukture iz kasnoga srednjega vijeka. Dok je renesansa još dobro zastupljena u Dalmaciji – najznamenitiji je primjer šibenska katedrala – barokne zgrade i dogradnje su iznimke. U tadašnjim pri-

¹¹ Za ovo razdoblje vidi radove Nenada Močanina, npr. Močanin 2006: 67–120.

likama postojeći arhitekturni fond iz starijih slojeva uglavnom je zadovoljavao potrebe urbanoga života. Samo je u Dubrovniku barok češće zastupljen, i to zahvaljujući nužnosti rekonstrukcije nakon potresa.

Kada govorimo o europskoj gradskoj baštini, ne treba zanemariti orijentalni grad nastao na područjima europskih dijelova Osmanskoga Carstva u ranom novom vijeku. Premda ta baština nije zastupljena na teritoriju današnje Hrvatske, želim ipak spomenuti Sarajevo i Mostar kao najljepše primjere takva gradskoga tipa i kao gradove sudbinom usko povezane s hrvatskom poviješću.

Preoblikovanje današnjega grada u 19. stoljeću

U vizuri današnjih europskih gradova najčešći su ipak tragovi 19. stoljeća, nastali tadašnjim zahvatima planske modernizacije. To vrijedi kako za Pariz, tako i za Milano ili Beč i Zagreb.¹² Neovisno o ratnim razaranjima, iz toga su razdoblja u svakom većem gradu u Njemačkoj sačuvane zgrade i cijele četvrti. Željeznica, industrijalizacija i nagli rast gradova učinili su sličnima raspored gradskih funkcija u svim gradovima, neovisno o nasljeđenim strukturama i starosti. Kao gradove u današnjoj Hrvatskoj koji su uglavnom oblikovani u to doba, možemo navesti ratnu luku Pulu i trgovačku luku Rijeku. I u Osijeku su tada nizom reprezentativnih secesijskih zgrada urbanistički spojeni Donji i Gornji grad

Ali najbolji primjer i za usporedbu na europskoj razini ostaje Zagreb, čiji je uspon usko vezan s preuzetom ulogom središta hrvatskoga nacionalnoga pokreta.¹³ Prema riječima Ivana Rogića u zborniku "Project Zagreb" grad je trebao služiti kao glavni grad realne Hrvatske i Slavonije pod vlašću bana, zatim kao glavni grad imaginarne neovisne Kraljevine Hrvatske, a zatim i kao orijentir za dijasporu.¹⁴ Izgradnja Donjega grada i svih reprezentativnih zgrada u sklopu "Zelene potkove" služila je modernizaciji grada i društva prema općemu uzoru: kazalište, muzeji, akademija, sveučilišna knjižnica i botanički vrt nužni su elementi da bi grad mogao funkcionirati u sklopu bilo kojega građanskoga društva. Zagreb kao hrvatska metropola prezentirao se kao manja kopija Beča i Budimpešte, i ta je sličnost služila njegovoj afirmaciji. Do koje je mjere Austro-Ugarsko Carstvo još bilo prihvaćeno kao kriterij, neovisno o napetostima

¹² Za plansku modernizaciju u europskom okviru vidi Schott 2009.

¹³ Steindorff 2000; vidi i Steindorff 2003: 162–163.

¹⁴ Blau i Rupnik 2007: 40 (poglavlje je napisao Ivan Rogić).

između središnjih vlasti i nacionalnih pokreta, vidi se po tome koliko zajedničkoga ima u tadašnjim habsburškim metropolama.¹⁵

Sve ustanove, smještene u objektima na “Zelenoj potkovi”, bile su konotirane kao simboli nacije. Da bi se afirmirala, nacija je trebala raspolagati svim oblicima izražaja kulturnoga života. Svi gore navedeni objekti izgrađeni su i za to da bi služili kao “spremište” povijesne i kulturne svijesti nacije.¹⁶ Da su u tadašnjoj Hrvatskoj okolnosti bile drugačije, kolodvor je mogao biti ponos i simbol uspjeha te tehničkoga napretka nacije, ali u Zagrebu je ta funkcija minimalizirana, odnosno zgrada je na svoj način bila čak kamen spoticaja jer je pripadala Mađarskim državnim željeznicama.

Dva grada na privremeno sličnom putu – Pula i Kiel

Inače baš u tom razdoblju grad Pula sa svojom poviješću, sličnom ostalim istarskim ili i dalmatinskim gradovima, kreće novim putem,¹⁷ pa kao glavna austro-ugarska ratna luka (od 1853. godine) strukturalno pokazuje snažne paralele s novim pruskim ratnim lukama odnosno s ratnim lukama Njemačkoga Carstva nakon 1871: Wilhelmshavenom na Sjevernom moru (1853)¹⁸ i Kielom na Baltičkom moru (1865). Dok je Wilhelmshaven gotovo potpuno novi grad bez povijesnih korijena, Pula i Kiel su zanimljivi primjeri kako stari gradovi – jedan s korijenima čak u antici, drugi iz doba srednjovjekovne kolonizacije – doživljavaju naglu modernizaciju.

I jedan i drugi grad još dan-danas uglavnom žive od toga što je napravljeno u desetljećima prije Prvoga svjetskoga rata, u Puli počevši od prelijepe zgrade današnjega Filozofskoga fakulteta. Pozitivan se odnos prema tradiciji ratne luke u Kielu bolje sačuvao, dok je u Puli opterećen negativnim konotacijama u povijesnom sjećanju na nacionalne borbe prije Prvoga svjetskoga rata, na talijansku vlast i na razdoblje socijalističke Jugoslavije, kada su potrebe vojske izrazito otežavale prostorno uređenje grada. Osim toga Kiel je za razliku od Pule i danas ratna luka.

¹⁵ Klein 1997; za koegzistenciju odnosno suparništvo nacionalnih pokreta na planu arhitekture na primjeru Hermannstadta (Sibiu) u Sedmograđu vidi Hagen 2009. Zgrade njemačkih ustanova dobile su svoje “nacionalno” obilježje već po tome što su bili pozvani arhitekti iz same Njemačke koji su imali svoje stilove.

¹⁶ Vidi podroban prikaz od planiranja do realizacije pojedinih objekata: Knežević 1996.

¹⁷ O odnosu civilnih vlasti i mornarice u Puli usp. Wiggermann 2004.

¹⁸ O razvitku grada do Prvoga svjetskoga rata vidi Gaul 1996: 11–34.

Opći trendovi urbanizma u 19. i 20. stoljeću

U mnogim se današnjim europskim gradovima može prepoznati socijalna diferencija iz 19. stoljeća – koje su četvrti bile određene za koje društvene slojeve, te kako je stanovanje u uličnoj ili u dvorišnoj zgradi označavalo i određeni status. Primjer su Berlin, Pariz ili London, ali isto tako i Budimpešta i Zagreb. Svaka šetnja po Donjem gradu to nam potvrđuje.

Hartmut Kaelble upozorava u svojoj raspravi: “Europskoj gradskoj jezgri iz 19. stoljeća nedostaje onaj kontrast koji karakterizira znatan broj većih arapskih, afričkih i indijskih gradova ili kao kineski grad Šangaj – kontrast između europskoga dijela sagrađenoga po uzoru na bolje četvrti europskih gradova, i na drugoj strani arapskoga bazara, indijskoga ili kineskoga dijela grada.”¹⁹ Mogao je navesti i primjer iz naše neposredne blizine: Sarajevo s novim austrijskim četvrtima na jednoj strani i Baščaršijom i tradicionalnim stambenim četvrtima mahalama na drugoj strani.²⁰

Posebnost je velikih europskih gradova u tome da su i rast stanovništva i širenje gradske površine u 20. stoljeću bili skromni u usporedbi sa sve bržim rastom gradova na drugim kontinentima, posebno u Aziji te Srednjoj i Južnoj Americi. Velik skok u Europi dogodio se već u drugoj polovici 19. stoljeća s industrijalizacijom i demografskom tranzicijom. Dok se broj stanovnika Berlina od 1900. do danas povećao od gotovo 1,9 milijuna na 3,4 milijuna, Ciudad de Mexiko narastao je od 350 tisuća na današnjih 19 milijuna. Baš zbog razmjerno sporoga rasta velegradova gradovi srednje veličine u Europi sačuvali su svoju ulogu. Premda Zagreb dan-danas nema milijun stanovnika i nikako nije među najvećim europskim gradovima, ipak odskače od općega uzora europske metropole jer se njegovo stanovništvo od 1890. do 1990, dakle za sto godina, 20 puta povećalo, što je mnogo više nego u slučaju Budimpešte, Praga, Ljubljane ili Sarajeva. Zanimljivo je da je broj stanovnika Trsta ili Beča u to vrijeme i stagnirao.²¹

Za razliku od desetljeća prije Prvoga svjetskoga rata građevinska baština kratkoga međuratnoga razdoblja u Hrvatskoj nije toliko uočljiva. Ipak, upravo je Zagreb hvatao korak s trendovima moderne arhitekture kada se gleda na

¹⁹ Kaelble 2006: 35.

²⁰ Donia 2006: 60–93.

²¹ Blau i Rupnik (2009: 29) s tim primjerima iz bivše Austro-Ugarske. – Nagli rast povezuje Zagreb s drugim gradovima u jugoistočnoj Europi. Zanimljivo je da Hoepken (2006) u svom članku o gradovima u jugoistočnoj Europi uopće ne spominje Zagreb. Polako Hrvatska u mentalnoj kartografiji ispada iz “jugoistočne Europe” i prelazi u “srednju Europu”.

Meštrovićev Umjetnički paviljon i općenito na izgradnju istočno od današnjega Trga žrtava fašizma ili na Novakovu ulicu na Šalati.²²

Urbanizam u Hrvatskoj u doba socijalizma

Ostaje nam važno pitanje do koje je mjere razdoblje socijalizma oblikovalo izgled gradova u Hrvatskoj? Socijalistički režimi nisu poticali individualnu stanogradnju, već su forsirali izgradnju stambenoga prostora u velikim etažnim zgradama. Pod tim uvjetima mnogo se slabije razvio pojas gradskih četvrti s vilama i vrtovima. Ali razmjerno jeftino stanovanje u društvenim stanovima omogućilo je i širim slojevima da steknu vikendice. Osim toga je socijalizam težio oblikovanju reprezentativnih prostora. Tim načelima najviše odgovara u Hrvatskoj izgradnja južno od željezničke pruge u Zagrebu, oko bivše Ulice proleterskih brigada, sadašnje Vukovarske avenije.²³

Ni u jednom gradu u Hrvatskoj nisu poduzeti takvi radikalni potezi kao što je učinjeno na temelju Generalnoga plana iz 1935. godine u Moskvi ili kasnijim uništavanjem staroga središta u Bukureštu, niti je osnovan i izgrađen novi socijalistički grad i industrijsko središte kao Eisenhüttenstadt u Istočnoj Njemačkoj jugoistočno od Berlina ili Nowa Huta kraj Krakova.²⁴ Osim toga je ostalo dosta mogućnosti za privatnu gradnju, pogoto od šezdesetih kada je u zemlju počeo pritjecati potreban kapital stečen privremenim radom u inozemstvu. I kad je riječ o urbanizmu, Jugoslavija odskakače od centralističkih država u sovjetskoj sferi većim mogućnostima individualnoga djelovanja.

Po svemu sudeći baš ambivalentni odnos jugoslavenskoga sustava prema privatnoj stanogradnji omogućio je i uvjetovao da se privatno gradi bez točno određenih pravnih okvira, dosljednoga planiranja i djelotvornoga nadzora. Sadašnji česti sukobi oko rušenja ili legalizacije ilegalnih objekata na atraktivnim lokacijama samo su kasna posljedica nejasne granice između legalne i ilegalne gradnje u doba socijalizma.

Općenito gledano mora se postaviti pitanje do koje su mjere koncepti socijalističkoga urbanizma šezdesetih i sedamdesetih godina uopće bili različiti od onih u zapadnim državama.²⁵ Nisu li opći arhitektonski trendovi bili dosta slični? I na jednoj i na drugoj strani, daleko od starih gradskih središta, nastala su nova naselja s višekatnicama. U načelu su u njima bile zastupljene sve

²² Razrađeno detaljno u Blau i Rupnik 2009: 95–174.

²³ I to je podrobno dokumentirano u knjizi Blau i Rupnik 2009: 203–283.

²⁴ O tim gradovima vidi Jaješniak-Quast 2009.

²⁵ Usp. Kaelble 2007: 361–385. Radi se o komparativnoj socijalnoj povijesti svih zemalja Europe umjesto uobičajnoga ograničavanja na jedan od blokova do 1989/91.

uslužne djelatnosti da bi naselje bilo što neovisnije o starijoj infrastrukturi grada.²⁶ Kao najistaknutiji primjer takva urbanizma u Hrvatskoj možemo navesti naselja u Novom Zagrebu. Pojam “mikrorajon” nastao je u Sovjetskom Savezu, ali je zajednički svim europskim zemljama, neovisno o tadašnjem društvenom sustavu. Na Zapadu, kao i u socijalističkim zemljama, osamdesetih se smanjilo oduševljenje za modernu i probudio se interes za restauraciju građevinske baštine, pogotovo povijesnih središta.²⁷ U tom kontekstu možemo gledati i obnovu bivšega jezuitskoga samostana u Zagrebu i njegovo preuređenje u muzejski prostor.

Prema staroj europskoj tradiciji postojale su velike razlike u životnim uvjetima između grada i sela, a nestale su na Zapadu tek u drugoj polovici 20. stoljeća zahvaljujući većoj mobilnosti i izgradnji suvremene infrastrukture i na selu.²⁸ Taj je proces bio sigurno sporiji u socijalističkim zemljama jer je socijalizam sebe na početku smatrao pokretom gradskoga proletarijata. Tek poslije, kao sekundarni potez, proglašen je program udruženja gradskoga proletarijata sa seljaštvom, *smyčka* prema Lenjinovoj terminologiji. Kolektivizacija, koja je u Sovjetskom Savezu služila kao sredstvo stjecanja kontrole nad seljaštvom, trebala je u poljoprivredu uvesti industrijski način rada, ali je *de facto* okamenila jaz između grada i sela. Premda je u Jugoslaviji kolektivizacija zaustavljena, ipak su i u njoj modernizacija sela i njegovo približavanje gradu bili sporiji zbog inzistiranja na zemljišnom maksimumu od deset hektara. Politički oktroirano očuvanje strukture sitnih posjeda (uz kombinat u društvenom vlasništvu) otežalo je modernizaciju agrarne proizvodnje i životnih uvjeta na selu.

Kamo smjeraju gradovi u Hrvatskoj?

Kad je riječ o današnjoj Hrvatskoj, hoće li cestogradnja još više pridonijeti daljnjemu odlasku seoskoga stanovništva u gradove ili će se selo stabilizirati

²⁶ Bohn (2009: 9) nabroja predznake socijalističkoga grada. Zapravo su jedini kriteriji po kojima se socijalistički grad jasno razlikuje od grada u građanskom društvu oblikovanje gradskoga prostora bez obzira na vlasničke odnose i slaba suburbanizacija. Svi su ostali kriteriji manje-više prisutni i u suvremenom zapadnom gradu. – Zbornik sadržava i članak Monike Stromberger o Ljubljani, koji je usredotočen na pitanje povijesnoga sjećanja u urbanom prostoru.

²⁷ Prvi mi je put na tu okolnost skrenuo pozornost članak koji je bio posvećen položaju vjerskih zajednica u baltičkim republikama. Prema Altnurme je (2003: 62) “početak osamdesetih godina za cijeli svijet značio zaokret prema konzervativnim vrijednostima”. Možemo dodati: Što je izgledalo kao umor socijalističkih društava, zapravo je značilo već rađanje novoga građanskoga društva.

²⁸ Tenfelde 2006: 264.

zahvaljujući boljoj povezanosti s gradom, ovisit će o regionalnim uvjetima. Taj proces još nije završen.²⁹

Trenutačno se jasno uočava tendencija da barem noviji dijelovi gradova, kao i uređenje komercijalnih i javnih prostora u cijeloj Europi, pa i diljem svijeta, postaju sve sličniji.³⁰ To je cijena sve sličnijega načina života i ne može se izbjeći – i u tome je Hrvatska samo ogledalo urbanizma u cijeloj Europi. Važno je pronaći ravnotežu između očuvanja bogate baštine gradova u Hrvatskoj i stvaranja životnih uvjeta koji bi odgovarali suvremenim očekivanjima u europskim okvirima.³¹ Takva je ravnoteža jedan od jamaca za uspješnu integraciju Hrvatske u Europu uz očuvanje vlastita identiteta.

Literatura

- Altnorme, Riho. 2003. Die Phase des Zusammenbruches der kommunistischen Herrschaft in Estland, Lettland und Litauen. U: *Wie die Träumenden? Protestantische Kirchen in der Phase des Zusammenbruches der kommunistischen Herrschaft im östlichen Europa*. Peter Maser, Jens Holger Schjørring, Erlangen: Martin-Luther-Verlag: 63–76.
- Belamarić, Joško. 2005. *Osnutak grada Korčule*. Zagreb: Ex libris. (= Patrimonium Croaticum I).
- Blau, Eve, Ivan Rupnik. 2007. *Project Zagreb. Transition as Condition, Strategy, Practice*. Barcelona: Actar.
- Bohn, Thomas M. 2009. Von der “europäischen Stadt” zur “sozialistischen” und zurück? Zur Einleitung. U: *Von der “europäischen Stadt” zur “sozialistischen Stadt” und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. Thomas Bohn, ur., München: Oldenbourg (= Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum 29): 1–20.
- Budak, Neven. 1992. “Budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagrađiti slobodni grad ...”. U: *Zlatna bula 1242–1992* [Katalog izložbe], Zagreb: Muzej grada Zagreba: 21–31.
- Ćirković, Sima. 1987. Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia. U: *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*. Bariša Krekić, ur. Los Angeles – London: University of California: 158–184.

²⁹ Vidi prve skeptične ocjene: Lukić, Opačić, Zupanc 2009.

³⁰ Jedini predznak gradova koji se i dalje gotovo u cijelosti preklapa s granicama pojedinih nacionalnih država jesu imena ulica i raspored javnih spomenika.

³¹ Može li se tim argumentom opravdati gradnja velike podzemne garaže ispod Cvjetnoga trga u Zagrebu, ipak ostaje sporno.

- Dilcher, Gerhard. 2002. Die Bischofsstadt. Zur Kulturbedeutung eines Rechts- und Verfassungstypus. *Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung* 7: 13–38.
- Donia, Robert J. 2006. *Sarajevo. A Biography*. London: Hurst & Company.
- Elbe, Joachim von. 1977. *Roman Germany. A Guide to Sites and Museums*, drugo izdanje. Mainz: von Zabern.
- Gaul, Jens. 1996. *Die Stadt auf Befehl. Strukturwandel und Konversion in Wilhelmshaven*. Oldenburg: Phil. Diss.
- Grothusen, Detlef. 1967. *Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts*, Wiesbaden: Harrassowitz (= Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens, 37).
- Hagen, Timo. 2009. Architektur als Spiegel ethnischer Koexistenz? Sächsische und rumänische Bauten in Hermannstadt und ihre europäischen Vorbilder. *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde* 32: 149–161.
- Hoepken, Wolfgang. 2009. Schrittmacher der Moderne? Urbanisierung und städtische Lebenswelten in den Metropolen Südosteuropas im 19. und frühen 20. Jahrhundert. U: *Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung – Entwicklung – Erosion*. Friedrich Lenger, Klaus Tenfelde, ur. Köln – Wien – Weimar: Böhlau 2006 (= Industrielle Welt, 67): 61–104.
- Jaješniask-Quast, Dagmara. 2006. Die sozialistische Planstadt Eisenhüttenstadt im Vergleich mit Nowa Huta und Ostrava-Kunčice. U: *Von der „europäischen Stadt“ zur „sozialistischen Stadt“ und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. Thomas Bohn, ur., München: Oldenbourg (= Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum 29): 99–113.
- Johanek, Peter. 2006. Frühe Zentren – werdende Städte. U: *Vom Umbruch zur Erneuerung? Das 11. und beginnende 12. Jahrhundert – Positionen der Forschung*. Jörg Jarnut, Matthias Wemhoff, ur. München: Fink: 511–538.
- Kaelble, Hartmut. 2006. Die Besonderheiten der europäischen Stadt im 20. Jahrhundert. U: *Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung – Entwicklung – Erosion*. Friedrich Lenger, Klaus Tenfelde, ur. Köln – Wien – Weimar: Böhlau 2006 (= Industrielle Welt, 67): 25–44.
- Kaelble, Hartmut. 2007. *Sozialgeschichte Europas. 1945 bis zur Gegenwart*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Klaić, Nada. 1982. *Povijest Zagreba*. Knjiga prva. Zagreb: SNL.
- Klein, Heijo. 1997. Zum Spannungsverhältnis von habsburgischer und nationaler Kunstpolitik: Nationalmuseen und national bestimmte Architektur. U:

- Konfliktregion Südosteuropa. Vergangenheit und Perspektiven.* Wilfried Pothoff, ur. München (= Aus der Südosteuropa-Forschung 8): 11–28.
- Knežević, Snješka. 1996. *Zagrebačka zelena potkova*. Zagreb: Školska knjiga.
- Leffler, Roland. 2006. Novgorod – eine europäische Kommune des Mittelalters? U: *Städte im östlichen Europa; Zur Problematik von Modernisierung und Raum vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert*, Carsten Goehrke, Bianka Pietrow-Ennker, ur., Zürich: Chronos-Verlag: 33–61.
- Lukić, Aleksandar, Vuk Tvrtko Opačić, Ivan Zupanc. 2009. “Druga strana autoceste Zagreb – Rijeka”: sociogeografske implikacije u brdsko-planinskoj ruralnoj periferiji Hrvatske. *Društvena istraživanja. Časopis za opća društvena pitanja* 18, 1–2 (99–100): 153–173.
- Moačanin, Nenad. 2006. *Town and Country on the Middle Danube 1526–1690*. Leiden – Boston: Brill.
- Mühle, Eduard. 1991. *Die städtischen Handelszentren der nordwestlichen Rus’ : Anfänge und frühe Entwicklung altrussischer Städte (bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts)*. Stuttgart: Steiner. (= Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 32).
- Osterhammel, Jürgen. 2001. Transnationale Gesellschaftsgeschichte: Erweiterung oder Alternative. *Geschichte und Gesellschaft* 27: 464–479.
- Rohdewald, Stefan. 2005. “Vom Polocker Venedig”. Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa (Mittelalter, Frühe Neuzeit, 19. Jh. bis 1914). Stuttgart: Franz Steiner Verlag (= Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 70).
- Sanader, Mirjana. 2007. *Kroatien in der Antike*. Mainz: von Zabern.
- Sanader, Mirjana. 2009a. *Antički gradovi u Hrvatskoj*. Treće izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Sanader, Mirjana. 2009b. *Dalmatia – eine römische Provinz an der Adria*. Mainz: von Zabern.
- Schott, Dieter. 2009. Die Stadt als Thema und Medium europäischer Kommunikation – Stadtplanung als Resultat europäischer Lernprozesse. U: *Städte im europäischen Raum. Verkehr, Kommunikation und Urbanität im 19. und 20. Jahrhundert*. Ralf Roth, ur. Stuttgart: Franz Steiner (= Beiträge zur Stadtgeschichte und Urbanisierungsforschung, 9): 205–222.
- Schulz, Knut. 2009. Die Urbanisierung Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert. U: *Die Urbanisierung Europas von der Antike bis in die Moderne*, Gerhard Fouquet, Gabriel Zeilinger, ur. Frankfurt am Main itd.: Peter Lang: 147–172.

- Steindorff, Ludwig. 1982. Über die Echtheit des 1205 von Andreas II. an die Stadt Nin verliehenen Privilegs. *Südost-Forschungen* 42: 61–112.
- Steindorff, Ludwig. 1994. Srednjovjekovni Zagreb – obrazac povijesti srednjoeuropskog grada. U: *Zagrebački Gradec 1242–1850*, Ivan Kampuš, ur. Zagreb: Grad Zagreb: 19–27.
- Steindorff, Ludwig. 1996. Privilegien als Ausdruck kommunaler Emanzipation. Der Fall Šibenik. U: *Grafenauerjev zbornik*, Vincenc Rajšp, ur. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni centar SAZU: 391–402.
- Steindorff, Ludwig. 2000. Glavno mesto kot simbol nacionalne države v vzhodni srednji Evropi. *Zgodovinski časopis* 54: 77–87.
- Steindorff, Ludwig. 2003. Schichten der Erinnerung. Zur Klassifikation von Gedächtnisorten am Beispiel Kroatiens. U: *Gedächtnisorte in Osteuropa. Vergangenheiten auf dem Prüfstand*, Rudolf Jaworski, Jan Kusber, Ludwig Steindorff, ur. Frankfurt am Main itd.: Peter Lang (= Kieler Werkstücke F 6): 157–182.
- Steindorff, Ludwig. 2005. Hvar und Korčula – der Aufstieg zweier Städte an der Adriaostküste. U: *Tusculum slavicum. Festschrift für Peter Thiergen*. Elisabeth von Erdmann, Aschot Isaakjan, Roland Marti, Daniel Schümann, ur. Zürich: Pano (= Basler Studien zur Kulturgeschichte Osteuropas, 14): 725–737.
- Suić, Mate. 2003. *Antički grad na Jadranu*. Drugo izdanje. Zagreb: Golden marketing.
- Tenfelde, Klaus. 2006. Die Welt als Stadt? Zur Entwicklung des Stadt-Land-Gegensatzes im 20. Jahrhundert. U: *Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung – Entwicklung – Erosion*. Friedrich Lenger, Klaus Tenfelde, ur. Köln – Wien – Weimar: Böhlau (= Industrielle Welt, 67): 233–264.
- Wehler, Hans-Ulrich. 2006. Transnationale Geschichte – der neue Königsweg historischer Forschung? U: *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*, Gunilla-Friederike Budde, ur. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht: 161–174.
- Wehrdt, Christophe von. 2006. *Stadt und Gemeindebildung in Ruthenien : Okzidentalisation der Ukraine und Weißrusslands im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*. Wiesbaden: Harrassowitz (= Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 66).
- Wiggermann, Frank. 2004. *K. u. k. Kriegsmarine und Politik. Ein Beitrag zur Geschichte der italienischen Nationalbewegung in Istrien*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.

- Willert, Helmut. 1990. *Anfänge und frühe Entwicklung der Städte Kiel, Oldesloe und Plön*. Neumünster: Wachholtz (= Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte, 76).
- Zeilinger, Gabriel. 2009. Alte Städte – neue Städte. Urbane Kontinuität und Neuanfänge am Oberrhein im Früh- und Hochmittelalter. U: *Die Urbanisierung Europas von der Antike bis in die Moderne*. Gerhard Fouquet, Gabriel Zeilinger, ur. Frankfurt am Main itd.: Peter Lang: 101–120.
- Zernack, Klaus. 1977. *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*. München: Beck.

Croatia as a Mirror of the European Urban Heritage

Independent from its specific characteristics Croatia may serve as a mirror of the European urban heritage. The article follows which layers of development we are able to recognize in the cities of Croatia, how the urban network in Croatia is differentiated within itself and how the different layers are bound to general tendencies in European urbanism. The article pays special attention to the formation of the urban commune in the High Middle Ages as a link between the maritime and continental areas of Croatia and to the formation of the contemporary picture of the city during the 19th and 20th centuries.

Key words: city, urban commune, nation, urbanism